

MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE
NIEUWE REEKS - DEEL 25 - No. 12

AUTONOMIE EN HETERONOMIE
IN HET ZWITSERSE WATERRECHT

S. J. FOCKEMA ANDREAE

N.V. NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM - 1962

UITGESPROKEN IN DE VERGADERING VAN
18 JUNI 1962

Het waterrecht is thans alom „in beweging”. De mens ziet zich geplaatst voor nieuwe economische en sociale noodzakelijkheden, voor nieuwe technische mogelijkheden; en hij voelt met enige onwennigheid, dat deze nieuwe feitelijkheden ook aanpassing der rechtskaders vragen, herbezinning ook omtrent hetgeen als vaststaand werd beschouwd.

De rechtsgeschiedenis — dié geschiedenis namelijk, die uitloopt op het heden — is hierbij een onontbeerlijk onderdeel; want géén argument is in deze materie meer geliefd dan het historische (hetwelk men reeds hierom wel eens ter toetse moet brengen), en bovendien zijn op dit gebied stoute, vèrstrekkende stellingen verkondigd: enerzijds door K. A. Wittfogel c.s. de afleiding van alle absolutisme en alle dictatuur uit de volledige waterbeheersing, de technokratie, die noodwendigerwijze zulke gevolgen zou moeten hebben-, anderzijds het tegendeel, de water-organisaties zouden uit hun originaire aard democratieën zijn. Bij deze laatste opvatting, onder ons en ook in Zwitserland de meest gangbare, behoeft men geen naam te vermelden; ieder kan er wel enkele invullen. En het is de schrijver dezes thans niet erom te doen, het een of het ander te ondersteunen of te bestrijden; hij wil, ter aanvulling en verdieping ener vroegere mededeling ¹⁾, de onderzoekingen aangaande representatieve gevallen uit andere Europese landen ²⁾ voortzetten, in de hoop. later tot een meer verantwoorde synthese te kunnen geraken.

Zwitserland biedt, naar het ons voorkomt, belangwekkend materiaal aan. Dat de bezichtiging ervan de Nederlandse bezoeker leidt tot een inzicht enigszins afwijkend van wat in de gangbare algemene beschouwingen ³⁾ gebruikelijk is, bevestigt o.i. de toelaatbaarheid der methode, die (thans nog) van discussies en polemieken

¹⁾ Waterschapswezen in Nederland en in den Vreemde, Akademiemededeling 1951.

²⁾ „A Dutchman looks at Romney Marsh”, Tijdschr. Aardr. Genootschap, juli 1958; „l'Eau et les Hommes de la Flandre Maritime”, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 1959; Het Watergerecht van Valencia, Akademiemededeling. 1961

³⁾ Gaarne verwijzen wij naar: H. Geffcken, Zur Geschichte des deutschen Wasserrechts, Zeitschr. Sav. Stift. Germ. Abt. XXI (1900), S. 173-217; A. Mandersteig, Das Wasser als Rechtsgut in der Gesetzgebung der älteren und neueren Zeit (1928). H. Rennfahrt, Rechtsgeschichte in der Heimatkunde (Aargauische Heimat 1944, S. 21-40), bepleit met recht het belang der inductieve methode en waarschuwt tegen oppervlakkige systematiek.

wil afzien. Wij beperken ons niet strikt tot Zwitserland, daar o.a. het opkomende absolutisme beter uit de bronnen van aangrenzende vorstelijke staten kan worden gekend.

Terwijl de mens enerzijds zijn afhankelijkheid der natuurkracht van het water, zijn eigen onmacht daartegenover, door schuwe verering betoont ⁴⁾ of bij watersnood met afschuw spreekt over de ongetemde watermassa's ⁵⁾, heeft hij zich toch ook al vroeg aan kunstmatige beheersing en geleiding gewaagd. De Romeinse waterleidingen, die de nederzettingen voeden, herleven onder de Karolingen ⁶⁾ en vinden navolging in ondernemingsvorm ⁷⁾; de Romeinse waterleiding van Vindonissa is weer aangewend voor het klooster Königsfelden ⁸⁾. Het algemeen in gebruik komen van de door waterkracht gedreven molens, een groot belang ten tijde van het verdwijnen der eigenlijke slavernij omstreeks het begin der middeleeuwen ⁹⁾, brengt plotseling ook het water in de private rechtsfeer ¹⁰⁾, zodat een geval van waterdiefstal door een jaloerse buurman (te Loches) hoog genoeg ligt om door een Gregorius van Tours besproken te worden ¹¹⁾. De sedert de 4e eeuw geweldig uitgebreide wijnbouw ¹²⁾ kan mede irrigatie vragen waar men voorheen daaraan niet dacht.

De vorst heeft een algemeen hoogheidsrecht over alle wateren, hetzij als zaken te algemenen nutte, hetzij als onderdelen der „vastitates”, ongecultiveerde delen van het aardoppervlak; zo was het den Keizer door zijn juristen bevestigd ^{12*)}. Dit neemt niet weg, dat partikuliere belanghebbenden „verkregen rechten” ten aanzien van water konden claimen, rechten al dan niet van dat des vorsten afgeleid. Het Fraumünsterstift te Zürich had in 853 Uri ontvangen met de wateren ¹³⁾, om slechts een geval uit vele te noemen. Zulk een grondheerlijk recht werd dan wel weer betwist door de mede-

⁴⁾ P. Aebischer, *Survivances du culte des eaux en pays friburgeois*, in *Arch. Suisses de trad. pop.* 27 (1926) p. 27, 140; dez. in *Revue Celtique* 47 (1930) 427, 48 (1931) 312.

⁵⁾ J. Gremaud, *Documents relatifs à l'histoire du Vallais I nos. 7, 9 (c.550)*

⁶⁾ R. Latouche, *Les Origines de l'économie occidentale* (1956), p. 202.

⁷⁾ L.c. (Le Mans, Auxerre).

⁸⁾ Aarg. Heimatgeschichte II S. 129, IV S. 336.

⁹⁾ Latouche, l. c. p. 312.

¹⁰⁾ U. Stutz, bespreking van C. Koehne, *Das Recht der Mühlen bis zum Ende der Karolingenzeit* (1904) en van O. Peterka, *Das Wasserrecht der Weistümer* (1905), in: *Zeitschr. Sav. — Stift. Germ. Abt. XXVI* (1905), S. 373-377.

¹¹⁾ Latouche, o. c. p. 313.

¹²⁾ Latouche, o.c. p. 113, 216.

^{12*)} Anno 1114, geval Einsiedeln; *Quellenwerk zur Entstehung der Schweizerischen Eidgenossenschaft I* 1 no. 104; aldaar no. 64 de eerste schenking, 1018.

¹³⁾ *Quellenwerk, I* 1 no. 12.

belanghebbenden ter plaatse¹⁴⁾, die zich tot het doen gelden van deze en andere aanspraken zouden verenigen zodra zij de macht daartoe hadden en het keizerlijke verbod der conventicula en coniurationes¹⁵⁾ niet meer behoeften te ontzien.

Dat stuwwerken zoals de molenstuwen in de Limmat te Zürich, op oude stadspans duidelijk te zien, niet dan op order of met toestemming van de vorst gemaakt konden zijn, is duidelijk. Het Grossmünsterstift zag zijn molenrechten in 810 bevestigd¹⁶⁾.

Duidelijk en leerzaam is ook de omschrijving der rechten van het klooster Ciel d'Oro (Pavia) in Tessin en elders¹⁷⁾: visrechten, vaarrechten, recht op molens en molenstuwen, recht om het kanaal genaamd Banger Liuprands te gebruiken voor het bevoelien van tuinen. Volledige specificatie dus van de economische watergebruiken: niet echter een volledige uitgifte der rivieren zelve, medegebruik van anderen blijft mogelijk. Een eigendomstoekenning in een grote rivier¹⁸⁾ blijft uitzondering.

De gemene lieden hebben daartegenover prestatieplichten ten aanzien van de waterwerken te gemenen nutte. Zie de opsomming aangaande de vrije lieden van Emmen aan de Reuss, anno 840¹⁹⁾: naast de heervaart, de assistentie bij het gerecht, de scheepstochten, reizen en herbergplichten ook: „ad pontem publicam” en „scarae”, wat wellicht als „schaarwerk”, onderhoudswerk aan wateren en wegen, opgevat zal moeten worden²⁰⁾. De lieden van Bergell in Graubünden worden in 1024 door de Keizer ontslagen van de verplichting „ad pontem ire”²¹⁾; daarentegen worden²²⁾ in 1179 enige vrijheden toegestaan onder beding, dat wegen en bruggen goed onderhouden zullen worden: ondertussen had het verkeer over de Septimerpas internationale betekenis gekregen.

Van de omvang der oude publieke rechten aangaande de wateren getuigen nog enkele rudimenten in latere tijd bekend als „See-rechte”: rechten van bijzondere heren in zake meren, de water-

¹⁴⁾ K. Meyer, Der Ursprung der Eidgenossenschaft, Zeitschrift für Schweiz. Geschichte XXI (1941), S. 617.

¹⁵⁾ A° 1158; Mon. Germ. Const. I 176.

¹⁶⁾ Schw. Urk. Reg. 2818.

¹⁷⁾ A° 978; *ibid.* 2847.

¹⁸⁾ A° 808 (?), a.d. Reuss; Quellenwerk I 1 no. 9².

¹⁹⁾ *Ibidem* I 1 no. 10.

²⁰⁾ De uitgever van het Quellenwerk wil er dienstritten in zien, maar deze waren al genoemd. Moet men de „wariscapii extra aquam et in aqua”, naast de via regia genoemd als bestanddeel der grafelijke bevoegdheid (1070), ook zo opvatten? eerder dan als „waardeel in de mark”: cf. P. Errera, Les Waréchaix, Ann. Soc. Acad. Brux. VIII, 1894; Schröder in Z. Sav. Stift. G. A. XVI, 264; cf. „watriscafium” in oorkonden van 709 en 711, Oork. boek Utrecht I 18, 20.

²¹⁾ Quellenwerk I 1 no. 65.

²²⁾ *Ibidem* I 1 no. 168.

staatkundige beheersing ervan, het genot der visserij. Een geval van die aard vindt men op de Ammersee in Beieren; het Seerecht is een oud bezit der graven van Diessen ²³⁾, waar het Seerichtershaus U nog wordt aangewezen. Duidelijker nog is het geval van de Hallwilersee im Aargau ²⁴⁾; het slot Hallwill beheerst de stuwdam aan de uitloop van het meer, waar de watermolens staan; de slotheer beheerst dus de waterkracht en de waterstand, doch ook de bevissing; zijn recht wordt geacht de eigendom in te sluiten. Men is het erover eens, dat zijn recht een afgeleid Koningsrecht moet zijn, eerst door de verbroekeling van het overheidsgezag „absoluut” geworden — tot het kanton Aargau, gelijk wij zullen zien, zich het recht verwierf, doch, als rentegevend goed, tegen schadeloosstelling. Uit een versteend geval als dit, wilden we aanduiden, is de aard met de omvang der oude publieke rechten ten aanzien van het water nog af te leiden.

Na „het jaar 1000” is het opvallendste verschijnsel: de opvulling der ruimte, hier en elders. Tot deze tijd had de mens over het algemeen tamelijk passief tegenover de natuurverschijnselen gestaan; nu wordt de houding meer aggressief. Tegelijk met een sterke toeneming der bevolking beleeft men een grote uitbreiding der bestaansmogelijkheid door ontbossing, ontginning, door waterbouwkundig ingrijpen ²⁵⁾. Ook op de wording van Zwitserland zelf, als staat, had dit verschijnsel invloed; de bruggen- en wegebouw in de bovenloop van de Reuss immers, die de Gothard-pas toegankelijk maakten, leidden indirekt tot de vorming van het Eedgenootschap. „Teufelsbrücke”..., een later geslacht zag hier weer meer dan mensenwerk, maar de historicus meent de instigator van de Teufelsbrücken met toebehoren onder de feodale heren van de streek nog wel te kunnen aanwijzen ²⁶⁾. Ondernemerswerk dus.

Ook zijn het de heren, die als stedestichters de watergesteldheid sterk beïnvloeden, daar immers elke stad haar stadsbeek, molens, bruggen en waterleidingen moet hebben. Een geval als dat van de, zo duidelijk kunstmatige, stadsbeek van Aarau is goed onderzocht ²⁷⁾; de graaf en zijn rechtsopvolgers behielden het gezag erover,

²³⁾ Later graven van Andechs, eindelijk aan de hertogen van Beieren gekomen; G. Ferchl, Bayerische Behörden und Beamte I, S. 136.

²⁴⁾ R. Bosch u. J. J. Siegrist, Schloss Hallwil u.s. Bewohner (1955), S. 9-13, 29-31, 65; R. Bosch, Das Hallwiler Seerecht v. 1419, Heimatkunde aus dem Seetal XVII (1943).

²⁵⁾ E. W. Buchholz in: Bevölkerungs-Ploetz II (1955), S. 41.

²⁶⁾ De graven van Rapperswil; Meyer, Urspr. Eidgenossenschaft (als aangehaald), S. 611, 621. De andere Teufelsbrücke voert over de Sihl in de route Gothard-Brunnen-Rapperswil.

²⁷⁾ W. Merz, Der Aarauer Stadtbach geschichtlich dargestellt, 1926.

totdat in de vorige eeuw het stadsbestuur dit overnam (evenals de stad Zürich zich, nog niet zo lang geleden, de bovengenoemde molens en molenrechten in de Limmat verwierf). Niet te Aarau, wèl in andere steden zoals Basel en Freiburg in Breisgau zijn rechtsgemeenschappen gevormd door de houders der molenrechten, welke rechten, op concessies teruggaande, een blijvend en verhandelbaar karakter hadden aangenomen ²⁸⁾.

Het land werd voller; circa het jaar 1300 heeft het welhaast zijn volheid bereikt ²⁹⁾. De meervoudige en niet evenwijdig lopende eisen, aan de wateren gesteld, leidden tot conflicten, nopen tot regelingen. De Habsburger Pfleger doet (desverzocht) uitspraak tussen het klooster Rathausen en de burgers van Sursee ³⁰⁾ over de molenstuw, de watertoevoer en de doorvaart. Keizerlijke gemachtigden, uitspraak doende over water-molenrechten ³¹⁾, steunen op bezitsgronden: die verlegenheidsoplossing, die voor het vervolg zo bedenkelijk zou kunnen zijn. Er wordt een concessie gegeven voor onderzoek naar ertsen in Poschiavo ³²⁾ gedurende 29 jaren, waarbij de mijnondernemers zich ook van het water tot hun geries mogen bedienen, mits overeenkomstig de gestelde regels (bandum) en met inachtneming van de belangen der medegebruikers; het rechtskarakter van de „*communales usus*”, de gemene gebruiken, ten aanzien van het water wordt meermalen erkend ³³⁾ en het zou geen grote stap zijn, ook een rechtsgemeenschap tussen die gebruiks-genoten aan te nemen, voor zover er al geen gemeenschap tussen hen vooraf bestaan had. Dit zal ons volgende punt van onderzoek zijn. Tussendoor de opmerking, dat men, bij al die triomfen der menselijke beheersing, toch met de volle schroom voor het demonische in kwade watergeesten bleef geloven; een aanklacht wegens wateronttrekking door toverij kon bij het hoogste gerecht ingang vinden ³⁴⁾.

Eerst na de korte bespreking van het opkomende vorsten-gezag en de „vulling des lands” komen we op de eigen organisaties op het gebied van de waterstaat; wij houden deze volgorde ook tijdreken-

²⁸⁾ U. Stutz, bespreking van Merz in Zeitschr. Sav. Sticht. Germ. Abt. XLVII (1927), S. 717-718.

²⁹⁾ Voor Ned.-Beieren aldus geconstateerd door S. Hiereth, Die geschichtl. Bedeutung Niederbayerns, in: Verhandl. des Hist. Vereins f. Niederbayern 83 (1957), S. 89-96.

³⁰⁾ Quellenwerk I 2 no. 724 (a.° 1314).

³¹⁾ Bündner Urk. Buch I no. 390 (a.1175).

³²⁾ 1198; Schw. Urk. Reg. no. 2766.

³³⁾ Brusio, 1106; Bündner UB. I no. 224; bezittingen van St. Blasien, pauselijk privilege van 1138, Schw. Urk. Reg. 2866.

³⁴⁾ Vermeld door G. G. Coulton, Medieval Panorama (ed. 1957), p. 117. We moeten erbij zeggen, dat het geval zich afspeelde in Chancery, niet voor de gewone rechter.

kundig voor de juiste en gaan dus niet uit van het axioma, dat, afgezien van de grote Rijksrivieren, de wateren publiek- en privaatrechtelijk tot de markgenootschappen zouden behoren: te minder, waar immers de these der oud-Germaanse autochtone marken over het algemeen veel van haar crediet heeft ingeboet, ook in Zwitserland ³⁵⁾. Voor Nederland, waar men analoge denkbeelden kan opdoen ³⁶⁾, ervaart men ook de onjuistheid der voorstelling, dat de kunstmatige waterbeheersing even oud zou zijn als de woonbaarheid des lands. Deze ervaring kan ons te pas komen.

In Wallis immers, waar we nu enige tijd willen rondzien, was de voorstelling zeer verbreid, dat de bevoeiings-leidingen der berg-hellingen (de bisses, suonen, Wasserfuhren: „Wasserleitungen” is het in het duitstalige gebied gangbare woord) zo oud moeten zijn als de bebouwing en bewoning des lands ³⁷⁾; de legende schreef de schepping ervan aan de dwergen toe, de „verklaring” dacht aan „de heidenen”, het zij dan Romeinen, Arabieren („Sarrasins”) of welke ook; en de organisaties zouden even oud zijn als de hoogst belangwekkende werken zelve, reeds door de eerste landbeschrijver ³⁸⁾ als een bezienswaardigheid aangemerkt. De voorstelling was gangbaar, zeggen we; bij de mannen van het land menen we ter plaatse enige twijfel te hebben beluisterd.

Vooropstellende, dat het schriftelijke bewijs in dergelijke zaken niet het enige bewijs kan zijn, willen we toch eerst naar de geschriften zien. Dan ontmoeten we op het jaar 1312 een scheidsrechterlijke uitspraak over de Laldener Wasserleitung ³⁹⁾. Blijkbaar had Lalden de leiding eigenmachtig doen maken: het werk mag behouden worden, heet het nu, doch Lalden moet een uitkering geven aan „Ecca”, vanwaar het water wordt onttrokken, en zekerheid stellen voor schade. De wederzijdse heren treden op: géén autonome autochtone lichamen. Ecca zal gezocht moeten worden in het, sedertdien verlaten en thans zeer eenzame, Nanztal ⁴⁰⁾; de Laldner Wasserleitung is de oude leiding van Visperterminen, welke ouderdom dus tot het jaar 1312 bepaald blijkt te moeten worden.

Ook zien we, dat deze werken door hierop gespecialiseerde aannemers werden gemaakt. Zo de beroemde leiding van Savièse, gebouwd door Arnold von Leiggern krachtens een aannemings-

³⁵⁾ Vgl. P. Kläui, Ortsgeschichte, eine Einführung 2 (1957), S. 63.

³⁶⁾ Het zij vergund te verwijzen naar onze Studien over Waterschaps-geschiedenis, 1950-1952.

³⁷⁾ Aug. Vautier, Au Pays des Bisses, 2e éd. 1942; Ign. Mariétan, Heilige Wasser (Schweiz. Heimatbücher 21/22), 1948; A. Zollinger/A. Imboden, Wasserfuhren im Wallis, 1952.

³⁸⁾ J. Simler, Vallesiae descriptio, 1574.

³⁹⁾ Blätter aus der Walliser Geschichte IV, S. 300.

⁴⁰⁾ A. Fux, Wanderbuch Vispertäler (1953), S. 54.

contract van het jaar 1430; de vader van deze aannemer had de leiding van Aussenberg gemaakt ⁴¹⁾, de vakspecialisatie is dus wel duidelijk. Naast Savièse was bij deze leiding ook de stad Sion (Sitten) betrokken, de bisschopsstad tot welker vrijheid een groot landgebied behoort; dit verklaart het tegelijk gemeentelijke en kapitalistische karakter der overeenkomst van 1430. In het bezit van deze kennis kunnen we de mening, dat de Sittener leiding van c. 1100 zou dateren ⁴²⁾, toetsen. Ook bij vroegere schrijvers vindt men gegevens van de 13e eeuw af ⁴³⁾, vóór die tijd slechts ongestaafde vermoedens.

De legendevorming is enigszins te dateren. De Oberingenieur L. Blotnitzki ⁴⁴⁾, schrijvende in het jaar 1871, blijkt er nog niet van te weten; hij zegt eenvoudig, dat meerdere kanalen waarschijnlijk uit de late middeleeuwen stammen, doch de meeste zijn ongetwijfeld vrij recent ⁴⁵⁾. We hebben zo'n vermoeden, dat J. C. Heer met zijn roman „An Heiligen Wassern” zo niet de vorming, dan toch de groei en de verbreiding der legende heeft bevorderd.

Het is waar, dat in Wallis gelijk elders de schriftelijke overlevering van c. 1300 af omvangrijker en vollediger wordt. Twee oorkonden van het jaar 1315 ⁴⁶⁾ noemen terloops tal van waterleidingen. Niet van alle is de totstandkoming bekend; niet alle archieven zijn volledig onderzocht ⁴⁷⁾. Maar het ware ongefundeerd, hieruit af te leiden, dat men *dus* zijn vermoedens tot de aeloudheid mag uitstrekken. De resten van oude bewoningen vindt men uitsluitend in en bij de dalen ⁴⁸⁾; de dorpen der berghellingen wijzen onzes wetens geen oude resten of gebouwen aan ⁴⁹⁾ en ook aan de naamsvorm van Visperterminen blijkt men niet zo veel te moeten hech-

⁴¹⁾ Mariétan, l.c. p. 8. Vgl. de familie De Canalis uit Chamoson: R. R. Hoppeler, Beiträge zur Geschichte des Wallis im MA, 1897, S. 65.

⁴²⁾ O. Frey, Bilder aus Val d'Hérens, Jahrb. Schw. Alpenclub L (1914/15), S. 141.

⁴³⁾ L. Lehmann, l'Irrigation dans le Valais (Revue de géogr., ann. VI, 1912, II) p. 34; F. Rauchenstein, Les Bisses du Canton du Valais (1908), p. 5 sq.; P. Chavan, Contr. à l'étude de l'irrigation dans le canton du Valais (Annuaire agricole de la Suisse 1915), p. 6-7 du tirage à part. Th. Schnyder, Das Wallis u. seine Bewässerungsanlagen (Schweiz. Landwirtsch. Monatshefte II, 1924, S. 214 sq.) zeer bekoord door de aeloudheid.

⁴⁴⁾ L. Blotnitzki, Ueber die Bewässerungskanäle in den Walliser Alpen (Bern 1871).

⁴⁵⁾ T.a.p. S. 19.

⁴⁶⁾ Gremaud, o.c. II 262 (Visp), 264 (Magnon, St. Pierre de Clages, Chamoson, Ardon).

⁴⁷⁾ Prof. Meijers wees ons lang geleden op de rijkdom dezer archieven.

⁴⁸⁾ Men vgl. de bladen 2, 3 en 5 van de Historische Atlas der Schweiz, door H. Ammann en K. Schib, 2e dr. 1958.

⁴⁹⁾ Ten onrechte noemde men de toren van Visperterminen Romaans; de kerk is in 1652 gesticht: H. Jenny, Kunstführer der Schweiz (1934), S. 488.

gen ⁵⁰) als zij deden, die hier een direkt romeins spoor zochten. Men schijnt het daarvoor te moeten houden, dat de exploitatie der plateaus en hellingen een seizoenarbeid was (gelijk ten aanzien van de Mayences de Sion wel zeker is) en dat de wijzigingen ten ongunste in het Rhônedal, samen met het bevolkingsoverschot dat tot emigratie der Walliser o.a. naar Graubünden zou leiden, de intensieve irrigatie der berghellingen ter lonender exploitatie ook voor blijvende bewoning hebben teweeggebracht.

Hierin zagen we dus voor de oudere periode de heren werkzaam, die ongetwijfeld bij hun moeite ook risico lopen, maar daarentegen watergeld, „Wasserzins”, voor het gebruik hunner leidingen heffen ⁵¹), in de eerste plaats van niet-onderdanen; in het geval Savièse trad de „commune” der stad Sitten op met de gemeente van Savièse. De uitermate bewogen politieke geschiedenis van Wallis kent in het verbond van Naters (1446) een zeer duidelijk streven der plaatselijke gemeenten, de heren uit te schakelen; ten laatste is het daartoe gekomen, dat de „gemeenten” van Oberwallis het walse Unterwallis onderworpen hebben. In het algemeen ook is het duidelijk, dat de voorbeelden uit Italië ook op de vorming der communen, vrije gemeenten, in Zwitserland invloed hebben gehad ⁵²) en dat het ontoelaatbaar is, aan deze gemeenten een oeroude germaanse oorsprong toe te kennen. Voor enkele gevallen weten we, hoe de heer aan zijn onderdanen de vorming ener gemeente met eigen organen toestond ⁵³); dit zal, moet men aan Dopsch toestemmen, ongetwijfeld vaker zijn gebeurd.

Stutz heeft erop gewezen, hoe in deze bergstreken de landelijke „Einung”, het lokale eedgenootschap, het gewone overheidsgezag concurrentie ging aandoen ⁵⁴), tot verdringens toe. De voor verschillende streken zeer rijke documentatie doet zien, hoe de boeren hun vrijheid ten opzichte van de grondheer verkregen hebben door afkoop, mogelijk geworden door de verdiensten die het pas-verkeer opleverde ⁵⁵), gelijk in Italië de grondheren reeds sinds de 10e eeuw met hun onderdanen collectieve contracten afsloten ⁵⁶), welke de rechtspersoonlijkheid der landelijke gemeenten hebben helpen verzekeren. De these der oeroude gemeentevorming, ante-

⁵⁰) L. E. Iselin, Walliser Ortsnamen..., Anzeiger f. schw. Geschichte X (1906-09), S. 25.

⁵¹) Hoppeler a.a.O. S. 99; vgl. 54, 63, 110.

⁵²) K. Meyer, Aufsätze u. Reden, S. 48, 65f., 73, 77.

⁵³) Gremaud, o.c. II 262 (anno 1302, graaf v. Savoye-Contthey).

⁵⁴) Zeitschr. Sav. St. Germ. Abt. XXV, 209.

⁵⁵) K. Meyer, Blenio und Leventina ... (diss. Zürich), Luzern 1911, S. 67-69, 153, 160-67.

⁵⁶) R. Caggese gecit. d. Meyer a.a.O. S. 26.

rieur aan de heerschappijen, heeft voor Zwitserland dan ook afgedaan ⁵⁷⁾.

Zodra nu de dorpsgemeenten of liever landgemeenten zich enigszins gaan voelen, zich wat kunnen doen gelden, gaan zij de beheersing van het openbare water onder haar attributen rekenen. Aldus de „universitates” van Stans en Buochs in Unterwalden, ten jare 1261 ⁵⁸⁾. Gelijk in dit geval die „universitates” optreden tegen een verkrijger te goeder trouw krachtens titel (een leenhouder van de grondheer, het Stift van Luzern), even exclusief tonen zich de gemeenteleden alom, door b.v. de regel in te voeren, dat de niet-ingeboren inwoners wel het medegebruik van water, weide en bos hebben, doch daarvoor hebben te betalen en al het gemene werk, het banwerk, hebben te doen, onder vrijstelling der ingeborenen ⁵⁹⁾.

Het exclusieve karakter dezer landelijke gemeenschappen demonstrenen ook de „Zünfte” van Wallis ten duidelijkste ⁶⁰⁾.

De kleine bevoeiingsgemeenschappen, waarvan er in het dorp Visperterminen b.v. niet minder dan vijftien zijn, moet men zich zeer eenvoudig voorstellen ⁶¹⁾. De gewone toestand schijnt geweest te zijn, dat het bestuur door een jaarlijks wisselende Wasservogt gevoerd werd, die vooral op de beurtorde had te letten; hiervan zijn uit de middeleeuwen registers, „Wasserbücher”, bewaard, terwijl men later werkt met kerfstokken of met merktekens, „Tesseln”: was het ambt aanvankelijk in handen van geletterden en later niet meer? — een waarschuwing te meer, primitief-schijnende toestanden niet voetstoots voor overoud te houden. Soms gelden de rechten op bevoeiingswater als afzonderlijk-verhandelbaar en deelbaar, soms ook als niet-van-de-grond-afscheidbare rechten gekwalificeerd als erfdiensbaarheden (zoals in Beieren). Typisch, dat hier en ginds, zo algemeen, de regel blijkt te zijn gevestigd: eenmaal in de 3 weken een flinke bevoeiing is voldoende. Het, nu gaandeweg tot het verleden behorende, zo moeilijke en gevaarlijke onderhoud der leidingen langs de bergwanden kan als

⁵⁷⁾ P. Liver, Die staatsl. Entwicklung im alten Graubünden, Zeitschr. Schw. Gesch. XIII (1933), 216 ff; J. Schneuwly, l'Organisation des communes dans le canton de Fribourg, Ann. Fribourgeoises 1916; cf. Fauche-Prunelle, Essai s.l. anciennes institutions autonomes ou populaires des Alpes cottiennes-briançonnaises (1856-57).

⁵⁸⁾ K. Meyer, Die Ursprünge der Schweiz. Eidgenossenschaft, I. c. S. 310, 383-4, 595.

⁵⁹⁾ A. P. v. Segesser, Rechtsgesch. der Stadt u. Republik Lucern II (1854), S. 235 n. 2.

⁶⁰⁾ F. Schmid, Wandlungen einer Gemeinde-Bauernzunft (betreft Binn, van de 15e eeuw af), in: Blätter aus der Walliser Geschichte I (1895), S. 175-182; J. Bielander, Die Bauernzünfte als Dorfrecht, Blätter alsv. IX 5 (1944), S. 509-588.

⁶¹⁾ R. His, in Zeitschr. Sav.-Stiftung Germ. Abt. XXIV (1903), S. 403; Schnyder, I.c. S. 218; Mariétan, I.c.

noodwendig-collectief werk gemeenschapsvormend gewerkt hebben — originair is het niet, bij de eerste aanleg hebben we immers aannemers leren kennen. En men is ook alleszins gerechtigd, dit gemene werk niet te lieflijk, doch veeleer als een ernstige plicht te zien ⁶²⁾).

Wat men aldus in Wallis kan waarnemen, is ook elders in het Alpen-en Voor-Alpen-gebied niet zonder voorbeeld. Haff ⁶³⁾ haalt een geval aan uit het Adige-gebied: blijkens een oorkonde van 1333 wordt de waterstaatszorg van de markgemeenschap afgesplitst en aan een aparte Wasserrode-Genossenschaft opgedragen. Het geval staat ook in die streek, in Tirol, niet alleen; maar in hoever geeft het de regel weer? Nik. Grass ⁶⁴⁾ weet uit Tirol slechts te vertellen, dat de gewoonte-rechten op bevoeiing en „Viehtränke” vaak als erfdienstbaarheden zijn vastgelegd en bij de markverdelingen gewaarborgd, maar, zegt hij, die oude bevoeiingskanalen gaan zienderogen achteruit en van aparte organisaties deswege vermeldt hij niets; terwijl het Oostenrijkse waterrecht de waterschappen wel erkent en regelt, ⁶⁵⁾, blijkt niet van continuïteit.

Soms blijkt het ontstaan ener watergemeenschap bij toeval zeer duidelijk. De abdij St. Urban (Kt. Luzern) had bij haar stichting vele bezittingen met waterrechten verkregen ⁶⁶⁾; zij wist haar grondbezit af te ronden en het waterrecht van het riviertje de Langeten ⁶⁷⁾ volledig te verkrijgen, voor molenkracht en landgebruik. Maar de gemeenschap der oorspronkelijk onvrije gebruikers, de Hofgenossenschaft, slaagde erin, de grondheer geheel te verdringen; en het resultaat is een privaatrechtelijke watergemeenschap onder overheidstoezicht ⁶⁸⁾.

Afsplitsingen kwamen ook later wel voor, voornamelijk daar waar bepaalde werken te bekostigen waren of het handhaven der op elkander aansluitende gebruiksrechten toezicht of bemoeiing vereiste. Zo weet men ons de instelling van een „Weiherrecht” in het dorp Pfronten (Allgäu) te berichten (1593) ⁶⁹⁾. In Franken is de inrichting van dorpse watergerichten nogal verbreid geweest ⁷⁰⁾;

⁶²⁾ Vgl. Ruskin, aangehaald door Coulton in zijn *Medieval Panorama*.

⁶³⁾ K. Haff in *Z. Sav. Stift. Germ. Abt.* 2 58 (1938) S. 810–12, n.a.v. een opstel van K. Rosenberger, *Die künstl. Bewässerung im oberen Etschgebiet*, *Forsch. z. deutschen Landes- u. Volkskunde XXXI*, 1936.

⁶⁴⁾ Nik. Grass, *Beiträge zur Rechtsgeschichte der Alpwirtschaft* (Innsbruck 1948), insbes. S. 136.

⁶⁵⁾ E. Hartig, *Das österreichische Wasserrecht* (1950), S. 149 ff; *Oesterr. Wasserrechtsgesetz 1934, Fünfter Abschnitt*.

⁶⁶⁾ *Quellenwerk I* 1 no. 194 (a° 1194).

⁶⁷⁾ Bij Langenthal, kanton Bern.

⁶⁸⁾ K. Zollinger, *Das Wasserrecht der Langeten* (1906), bespr. d. *Stutz*, *Z. Sav. Stift. Germ. Abt.* XXVIII (1907), S. 572.

⁶⁹⁾ K. Haff in *Z. Sav. Stift. Germ. Abt.* LII (1932), S. 336.

⁷⁰⁾ E. Hornsmann, *Wasser: ein Problem jeder Zeit* (1956), S. 14.

instellingen veelal (zo 't schijnt) niet formeel geregeld, zodat de latere scherpe scheiding tussen publiek- en privaatrecht hun fataal zou worden. „Wassergrafen”, noemde men de bestuurders dezer gemeenschapjes; een titel waar men niet te veel achter behoeft te zoeken ⁷¹⁾. Een enkele maal is zo'n watergraafschap toch wel bij landsheerlijke beschikking in het leven geroepen: hertog Heinrich der Reiche heeft in 1406 ⁷²⁾ vier watergraven voor het Rottal doen verkiezen om de peil- en stuwrechten der molens vast te stellen en daarop toezicht te houden, „den armen te doen gelijk den rijken”... — de formulering doet Hollands aan, men meent een nagalm te vernemen uit de tijd toen de graven van Holland tevens hertogen van Bayern-Straubing waren — maar hoe dit zij, de latere Beierse regering erkende dergelijke lichaampjes niet en liet alles opgaan in het landsheerlijke vergunningsstelsel, waarvan wij later zullen spreken.

De Wassergesellschaft voor de Rijn tussen Rheinfelden en Säckingen beheerste niet de waterhuishouding, doch was een organisatie van allen die enigerlei belang bij het watergebruik hadden. Stutz, die ook dit geval naar voren haalde ⁷³⁾, vertoonde met Haff grote ijver op dit punt.

Het voorbeeld van het Keizerlijke gezag en van de Keizerlijke fiscus, strevende naar een volledige beheersing ook van het „waterregaal”, werd door de vorsten alras met ijver nagevolgd; zij kregen hun grote kans tijdens het Interregnum van de 13e eeuw, en later kon de Keizer weinig anders doen dan legitimeren hetgeen reeds bestond. Onopgemerkt bleven de vorstelijke ingrepen niet voor een geslacht, dat ook de gemeentelijke opbloei had meegemaakt en dat de koppige wijn van het natuurrecht had kunnen proeven ⁷⁴⁾. De middeleeuwer kan dichten:

„Die fürsten twingent mit gwalt
Velt, stein, wasser unde walt
dar zuo beidin wilt und zam
Sie teten lufte gern alsam
der muosz uns doch gemeine sin ...” ⁷⁵⁾

⁷¹⁾ Allerlei onbelangrijke toezichthouders werden „graaf” genoemd; vgl. de Brinkgraaf te Deventer.

⁷²⁾ Regesta Boica XI (1847), S. 388; S. Riezler, Geschichte Baierns III (1889), S. 762 n. 3.

⁷³⁾ Z. Sav. Stift. G. A. XXVI (1905), S. 376-377.

⁷⁴⁾ Vgl. bv. Marc Bloch, Les caractères originaux de l'Histoire rurale française (ed. 1952), p. 178.

⁷⁵⁾ Freidank, „Bescheidenheit”, Zeile 355 ff.

Een vaag natuurrechtelijk besef verbindt zich met de ergernis over het feit, dat deze vorstelijke beheersing zo weinig te gemenen nutte strekt en zo uitsluitend fiscaal is. Maar iedere landsheer, die zich respecteerde, deed eraan mee, want de effectieve beheersing dezer regalia behoorde tot de zichtbaarste der souvereiniteit.

De middelen om het doel te bereiken waren soms weinig kies. Toen b.v. bij de liquidatie van het graafschap Gruyères de stadstaat Bern het landschap Saanen aan zich had gebracht, vond het daar het riviertje de Saane in bijzondere handen. De Berner landvoogd deed zich nu de bevissing als persoonlijke gunst toestaan, om dat recht daarop als „regaal” te verhuren — en deswege lof te oogsten van de stadsregering. „Recht unfein und eines stolzen Staates wenig würdig”, aldus wordt dit gedrag terecht gekenschetst ⁷⁶⁾. Dit geval is nu nagegaan; er zullen er vele desgelijks zijn geweest.

In de nadagen van het ancien régime moet men dan ook vaststellen, dat er van het „Gemeingebrauch”, van het *recht* om van de voor aller dienst bestemde zaken gebruik te maken, weinig over is. De overheid verbindt nu met de eigendom een volledig beschikingsrecht; voor elk bijzonder gebruik wordt een vergunning vereist, wordt „Wässerungs-Gelt” geheven. Van een algemeen waterrecht kan dan ook nauwelijks meer gesproken worden, constateert de Zwitserse jurist ⁷⁷⁾; alles is in politie-verordeningen geregeld en aan het „freie Ermessen” van de Overheid toevertrouwd; vermelding verdient daarnaast alleen nog het „Wasserleitungsrecht” als servituut ⁷⁸⁾, de heersende en lijdende erfdiensbaarheid dus ook voor de watertoevoer, de irrigatie, waarvan wij de grote betekenis in dit land reeds leerden kennen, veel groter dan die van de waterafvoer, waartoe het recht hier natuurlijk ook wel bestond, doch nauwelijks de aandacht behoefde te trekken.

Was het waterrecht der land-kantons, die niet zo'n scherpe tegenstelling van overheid en onderdanen kenden, ook zo absolutistisch-fiscaal als het ons in 't algemeen wordt getekend? Hier is misschien ruimte voor enige twijfel ⁷⁹⁾.

Men ziet soms de dorpsheer aan zijn dorp een geschreven recht octroyeren, met inbegrip dan van het waterrecht ⁸⁰⁾; over het algemeen handelt op dit gebied „de Overheid” op verzoek of met

⁷⁶⁾ G. Aebersold, Studien z. Gesch. d. Landschaft Saanen, diss. Bern 1915, S. 107.

⁷⁷⁾ H. J. Leu, Eydgenössisches Stadt- und Land Recht, II (Zürich 1728), S. 700-702.

⁷⁸⁾ Leu alsv., S. 707.

⁷⁹⁾ J. J. Blumer, Staat- und Rechtsgeschichte der Schw. Demokratien I-II 1 (1850-58) geeft geen uitsluitel.

⁸⁰⁾ Hans Friedrich v. Hallwil aan het dorp Schafisheim, anno 1623: Rechtsquellen Aargau, Landsch. I S. 649-650.

medewerking van belanghebbenden, maar deze laatste nooit spontaan of uitsluitend ⁸¹⁾).

Het past geheel in dit beeld, dat, naar de gangbare onderscheiding des tijds, de waterrechtsaangelegenheden niet langer rechtszaken zijn, doch „Gnadensachen”, beleidszaken. De praktijk toont zich onzeker. In de 16e eeuw wordt een vordering betreffende waterafleiding onder Stauffen (bij Lenzburg, Aargau) na overweging der belangen door Schultheiss en Raad van Bern „gütlich abgeschlagen”; maar indien Stauffen recht meent te hebben, kan het alsnog trachten dat te zoeken ⁸²⁾, met weinig kans op succes, nu het hoogste orgaan van de stad-staat zijn oordeel reeds „gütlich” gegeven had. In een ander geval probeert men het met arbitrage; op de klacht van de muller van de Hellmüli onder Wildegg wegens het feit, dat de lieden van Niederlenz hem het water van de Lenz (de Aa) door een nieuwe stuw onttrokken, zodat hij bij vorst en zomerdroogte niet kon malen, beslissen scheidsmannen, dat men door middel van een nieuw kanaal aan de Hellmüller water voor één rad zal toevoeren; accepteert hij dit niet, dan vervalt de hele uitspraak ⁸³⁾. Het waterrecht hoorde ter plaatse aan de heer van Wildegg ⁸⁴⁾, maar deze kon de gang van zaken bovenstreams niet beïnvloeden. Het geval roept in de verte herinneringen op aan dat van de Müller Arnold, het geval waarin Koning Frederik II, de heersende meningen van zijn tijd doorbrekende, natuurrechtelijke jurisprudentie gemaakt heeft ⁸⁵⁾.

De ontwikkeling van het waterrecht als politierecht, als „Gnadenrecht”, uitmondend in een alomvattend vergunningstelsel, valt b.v. in Beieren zeer goed waar te nemen. Het is hier de Hofkammer, dus het orgaan van financieel en domeinbeheer ⁸⁶⁾, die te dezen het gezag uitoefent en leiding geeft aan de regionale Aemter (organen van bestuur en rechtspraak beide), terwijl de gemeentebesturen, voor zover aanwezig, er niet aan te pas komen ⁸⁷⁾. Deze ambtelijke hiërarchie wordt uiteraard geheel door de vorst beheerst. Men ziet

⁸¹⁾ In het aangehaalde werk op verscheidene plaatsen.

⁸²⁾ W. Merz, Die Urkunden des Schlossarchivs Wildegg (1931) no. 139, anno 1567.

⁸³⁾ Merz alsv. no. 77, anno 1508.

⁸⁴⁾ Merz alsv. no. 294, anno 1772.

⁸⁵⁾ Vgl. o.a. : P. Liver, Der Prozess des Müllers Arnold (etc.), Zeitschr. des Bernischen Juristenvereins 82 (1946), S. 97 ff.; R. Sievers, Die Rolle des Wasserrechts im Prozess des Müllers Arnold, in: Wiss. Zeitschrift der Friedr. Schiller-Univ. Jena IV (1954/55), S. 381 ff.

⁸⁶⁾ E. Rosenthal, Gesch. des Gerichtswesens und der Verwaltungsorganisation Baierns II (1906), S. 379 ff.

⁸⁷⁾ Inlichting Staatsarchiv Landshut. cf: S. Hiereth, Die bayerische Gerichts- und Verwaltungsorganisation vom 13 bis 19. Jahrhundert. (Hist. Atlas von Bayern, Teil Altbayern), 1950.

hem in 1721 ⁸⁸⁾ „zu Unserem ungnädigsten Miszfallen” constateren, dat een ouder mandaat over waterschade in vergetelheid is geraakt. Het wordt nu vernieuwd; ieder moet de voorvallende schade (ze nemen toe, zegt men) dadelijk aangeven aan het Amt; alle waterzaken en geschillen deswege moeten „summarissime” behandeld worden, „salvo jure in petitorio” — dat nog wel. In 1778 ⁸⁹⁾ heet het, dat alle waterstaatswerken en wat verder door de overheid bevolen wordt „sogleich bey Vermeidung militärischer Exekution und anderer Bestrafung... genau befolget werden” moet; en als de vorst in 1782 „miszfälligst zu vernehmen gekommen” is, dat dit voorschrift niet behoorlijk wordt nageleefd, krijgt het Oberinspektionsamt (van de Hofkammer) opsporingsbevoegdheid ⁹⁰⁾. In 1786 worden, nog duidelijker, allen binnen 4 uren afstand tot persoonlijke dienstprestatie verplicht, „bey Unserer höchsten Ungnade, dann uneinstellig- und unrückfraglicher Execution” ⁹¹⁾; en daar de vorstelijke kassen zich door waterbouwwerken bezwaard vinden, worden de aanliggers nadrukkelijk aan hun plicht herinnerd ⁹²⁾.

Maar de niet slechts absolutistische, doch ook landsvaderlijke vorsten-staat vindt tevens een positieve gedragslijn. Een „allgemeines systematisches Wasserbauwesen” wordt aangekondigd (1790) ⁹³⁾, met een Wasserbaudirektorium bij de Hofkammer en Wasserbaumeister voor elke rivier. Er worden grenslijnen der winterbeddingen vastgesteld, waarbinnen geen werk gemaakt of instandgehouden mag worden dan overeenkomstig „Weisung” (aanwijzing, informele vergunning). Het is de uitgesproken bedoeling, dat dit nieuwe technische overheidsapparaat het waterbelang nu behartigen zal met uitsluiting van andere instanties, ook van de rechter; als dit resultaat niet dadelijk wordt bereikt, dringt een rescript van 1795 ⁹⁴⁾ er nader op aan. Dat de verordening van 1790 de vorst aan het slot aldus doet spreken: „Wir versehen Uns gnädigst, diese Unsere landesväterliche Fürsorge werde dankbarest erkannt, schuldgehorsamst befolget, und selber allerseits thätig mitgewirket werden”, doet de aard der nieuwigheid duidelijk kennen. „Gnadensache”, uitsluiting van de rechtsweg, maar nu toch ook verwerkelijking van nieuwere technische inzichten en mogelijkheden, met de eenzijdigheid welke de funktionele ontwikkeling van het overheidsgezag pleegt te kenmerken. Het was de

⁸⁸⁾ G. K. Mayr, Sammlung der Churpfalz-Baierischen allg. und bes. Landes-Verordnungen III (1788), S. 381.

⁸⁹⁾ Id. II (1784), S. 946.

⁹⁰⁾ Ibidem S. 989.

⁹¹⁾ Id. III S. 464.

⁹²⁾ 1787; id. IV, S. 1048.

⁹³⁾ Id. V, S. 55-56.

⁹⁴⁾ Alsv. S. 79.

geest ook *des* tijds; Nederland zou evenzo handelen met zijn Rivier- of Waterrecht van 1806 ⁹⁵). Hoe Zwitserland deze richting op eigen wijze zou volgen, zullen wij straks zien.

Van Beieren afscheid nemende dienen wij nog te zeggen, dat de oude verordeningen vervangen zijn door wetten van het jaar 1852 en deze wederom door de wet van 1907, op zijn beurt bestemd om plaats te maken voor een wet passend in het kader van het nieuwe Wasserhaushaltsgesetz van de Bund; een zéér ontwikkeld waterrecht is hier gegroeid, waarin het oude simpele Gnadensysteem nauwelijks is te herkennen; men is eensdeels tot toekenning van in rechte te handhaven rechten teruggekeerd, resp. tot een onderscheid tussen vergunningen opzegbaar zonder meer, en de zodanige die een beschermd recht geven. Hiernaast blijft voor de bevoeiingen en de waterafvoer van kracht een fijn vertakt stelsel van servituten in de kadasters neergelegd, waarbij met name in het Ilztal onder het vroegere Hochstift Passau het effect van oude rechterlijke uitspraken zich thans nog in de vorm van processen doet gevoelen ⁹⁶): onder het oude Passau, let wel, niet in de gebieden die van oudsher Beiers waren!

Het kan niet anders of de schoksgewijze overgangen, die men onder de termen revolutie en restauratie pleegt te begrijpen, hebben zich ook doen gelden op dat onderdeel van het maatschappelijke leven, dat ons hier bezig houdt. Maar een lijn is daarin niet gemakkelijk te onderkennen.

Misplaatst zou het zijn, hier anders dan met een enkel woord aan te duiden de algemene vragen, zoals: of het recht van allen op medegebruik der tot de gemene dienst van allen bestemde zaken aangemerkt moet worden als een bij voorbaat vaststaand recht, door de wetgever slechts te regelen in overeenstemming met dat doel, of bijzondere rechten onder het ancien régime onder bezwarende titel verkregen erkend blijven, voor zover de bestemming van het object te algemene nutte het gedooft, of de oude gemeenschappen van belanghebbenden ook onder de nieuwe staatsorde als openbare instellingen erkend en opgenomen zullen worden, — en wat dies meer is. Misplaatst zou een algemene behandeling dezer vragen hier zijn; want wèl doen zij zich overal en dus ook hier voor, doch telkens onder verschillend aspekt.

De Helvetische Mediationsverfassung van het jaar 1803 had de zaken van water- en wegebouw aan de Bund gebracht, doch

⁹⁵) Het zij ons vergund te verwijzen naar onze Studiën Waterschaps-geschiedenis II (Salland, 1950).

⁹⁶) Inlichting van het Staatsarchiv te Landshut.

verzuimd, aan de Bund daartoe middelen te verschaffen. De nood heeft vindingrijk gemaakt; een interkantonaal waterwerk als de regularisatie van de Linth en de betere afwatering van Walensee naar Zürichsee zijn tot stand gekomen door financiering uit de landwinst (geijkt ondernemersstelsel van vroeger dagen) en de volhardende ondernemer mocht zich terecht Escher von der Linth noemen. De Bund had slechts zijn naam en zijn gezag hiertoe geleend ⁹⁷⁾.

Het Bundesverdrag van 1814/15 kende aan de Bund geen bevoegdheid op het gebied der wateren en waterstaat toe en liet de zorg voor dit belang dus over aan de kantons, welker bescheiden middelen, voor velerlei belangen aangesproken, geen ruime mogelijkheden lieten, terwijl de behoefte aan een meer actief beleid ook nog niet sterk gevoeld werd.

Anders wordt het nadat de omwentelingen van 1830-1848 het zelfvertrouwen der nieuwe regeringen tot het aanpakken van allerlei zaken hadden verhoogd. De Bundesverfassung van 1848 zwijgt weliswaar wederom over de wateren, maar de Staatsverfassung van het Kanton Aargau uit 1852 (om ons nu even tot dit „Musterkanton” te bepalen) kent aan de Staat — het kanton dus — het recht en de plicht toe, toezicht op de wateren te houden, met bevoegdheid tot wetgeving in dezen (par. 27), zulks met inbegrip der regeling van de bestemming der wateren voor het algemene verkeer te water. Belangrijk is ook de bepaling, dat de oude „Dorf-gerechtigkeiten” (waaronder ook waterrechten begrepen kunnen worden) afkoopbaar zouden zijn (par. 20); dit opende een vrije baan voor een nieuwe regeling.

Het kanton Aargau was in de eerste helft der 19e eeuw reeds met rivierverbetering begonnen ⁹⁸⁾, maar de rechtsverhoudingen waren naar het oordeel van de nieuwe kantonale regering kortweg een chaos ⁹⁹⁾; van vele bijzondere beschikkingen over het water (molenstuwen b.v.) waren geen titels bekend, en als een concessie of andere titel wèl bekend was, werd er niet naar gehandeld. De

⁹⁷⁾ Walter Leemann, *Landeskunde der Schweiz* (1939) S. 148 ff., een werk naar hetwelk wij t.a.v. de natuurkundige en technische zijde der zaak in het algemeen mogen verwijzen. Aldaar op S. 151 de afleiding van de Kander naar de Thunersee, a° 1711-1714, een werk van de stad-staat Bern; vgl. R. Grob, *Geschichte der schweizerischen Kartographie* (1941) S. 52, 54, waar o.a. blijkt, dat de opkomst van de waterbouw hier in de kringen der militaire ingenieurs is te zoeken.

⁹⁸⁾ A. Härry, *Die aargauische Wasserwirtschaft* (Nachdruck aus *Aargauer Nachrichten* 1908, 1951), S. 4.

⁹⁹⁾ *Rechenschafts-Bericht des Regierungs-Rathes über die Staatsverwaltung des Kantons Aargau im Jahre 1856 an den Groszen Rath des Kantons Aargau*, S. 86/87.

kantonale wet van 1856¹⁰⁰) verklaarde nu de beschikking over het water (opnieuw) een hoogheidsrecht van de Staat (het kanton) en vereiste een geheel nieuw vergunningsstelsel, onder vastlegging van al de bijzondere rechten en (ook tijdelijke) bevoegdheden in een openbaar waterkadaster, met volledige bewijskracht; de bevoegdheden der regering zijn groot, doch niet willekeurig; alle rechten worden gewaarborgd en onder rechterlijke bescherming gehouden; geen recht wordt ontnomen dan tegen schadeloosstelling (we vermeldden reeds de afkoop van het Seerecht van Hallwil). De maatregelen vereisten, zegt de kantonale regering, veel werk; het is echter snel volbracht.

Dat men nu hierbij vooral niet aan een tegenstelling tussen de Staat en de rechthebbenden of concessionarissen moet denken, leert een blik op de samenstelling der toenmalige kantonale regering¹⁰¹). Wij zien daar dan vooreerst de Landamann Schwarz, molen-naarszoon uit Mülligen; hij wordt als de vader der wet van 1856 beschouwd, zoals ook van de wet van 1859 o.a. op de waterbouw¹⁰²). En dan naast de Finanz- resp. Baudirektor Blattner¹⁰³) nóg een molen-man: P. Suter, geboren in de Bachtalmühle te Sins¹⁰⁴). Van dezulken was een tegen het partikuliere belang gerichte verheffing van het staatsbelang niet te verwachten. Maar wél een doelmatige coördinatie; en hiertoe was de weg gemakkelijk te vinden in een overzichtelijk staatje zoals dit kanton.

De toelichting der wet van 1856 is uitermate lakonisch¹⁰⁵), maar leert toch, dat het fiskale motief belangrijk was. Het Hoheitsrecht van de Staat moest immers ook tot uiting komen in een heffing van 3 a 4 Fr. Wasserrechtzins per pk per jaar¹⁰⁶), hetgeen (toen) ruim 30.000 Fr. 's jaars opleverde, waartegenover de Staat rond 33.000 Fr. aan waterbouwwerk besteedde¹⁰⁷). Het was door de zorgzame bestuurders dus wel goed uitgerekend. Maar men had toch óók door doelbewust handelen een belangrijke stap in het waterrecht gezet. De erkenning en afbakening van het recht en de plicht van de Staat als verzorger van werken te algemenen nutte — ,

¹⁰⁰) C. Hauri, Wasserkraftnutzung im Aargau, Natur u. Erforschung (Mitt. der Aarg. Naturf. Gesellschaft XXIV, 1953, S. 340; ook andere bijdragen in deze bundel zijn voor het waterbeheer en waterrecht belangrijk).

¹⁰¹) 150 Jahre Kanton Aargau im Lichte der Zahlen (1953), S. 154.

¹⁰²) Biogr. Lexikon des Kantons Aargau 1803–1957 (1958), S. 705; O. Hunziker, Landammann Schwarz, in: Taschenbuch der hist. Gesellschaft im Kt. Aargau (1921), S. 30.

¹⁰³) Biogr. Lexikon S. 79.

¹⁰⁴) Id. S. 771.

¹⁰⁵) Protokoll des Groszen Rates XII (1853–1856) S. 432; cf. index i.v. Radrecht.

¹⁰⁶) Härry, a.a.O. S. 5.

¹⁰⁷) Rechenschafts-Bericht alsv. S. 41, 85–87.

het onderscheid tussen erkenningen voor bijzondere gebruiksbevoegdheden met belangrijke investeringen gepaard gaande, en vergunningen voor handelingen van minder ingrijpende en meer incidentele aard, — de erkenning van bijzondere gebruiksrechten en bevoegdheden, doch de begrenzing ervan in het algemene belang, de bekendstelling (kadasters) en de rechterlijke behandeling van geschillen deswege, — de uitsluiting van het domaniale alleenbeschikkingsrecht van de staat, — de erkenning van algemene gebruiksrechten overeenkomstig de bestemming der objekten te algemene nutte, — en de belastingheffing van het private watergebruik in direkt verband met de overheidstaak te dezen — het zijn richtlijnen, duidelijk naar beide zijden. De noodzakelijkheid, een voor de burgers en voor hun staat aanvaardbare oplossing te vinden, heeft geleid tot een resultaat, waarover men terecht voldoening doet blijken¹⁰⁸). De burgerzin juist van belanghebbenden zoals Schwarz en Suter heeft dit goede produkt van Zwitserse democratie tot stand weten te brengen.

Hetgeen hier in Aargau met zo weinig ophef werd vastgesteld, was de uiting van een algemeen Zwitsers rechtsbesef. De kantonale wetgeving elders heeft deze richting in ruime mate nagevolgd¹⁰⁹). De uitsluiting van de Overheids-eigendom van het openbare water ten dienste van allen bestemd heeft men in het Zwitserse Zivil-Gesetzbuch vastgelegd, zó belangrijk werd deze uitsluiting van het te vaak misbruikte fiscaal-domaniale beginsel geacht¹¹⁰). De „eehafte” waterrechten, dat wil zeggen de vanouds verkregen rechten van bijzondere personen en gemeenschappen, zijn in Zwitserland, gelijk in verscheidene andere landen, van rechtsbescherming verzekerd (in Italië heeft men ze bij de wet opgeheven¹¹¹). De waterkadasters, Wasserbücher, ook een Aargauer vinding, zijn niet slechts in geheel Zwitserland, doch in de meeste andere staten ingevoerd en tot een onmisbaar bestanddeel van het theoretische en praktische waterrecht geworden.

In de jongste tijd is het systeem uitgebreid¹¹²) onder meer in de diepte, met het grondwater (waaromtrent ook een „Verzeichnis

¹⁰⁸) Härry, a.a.O.; Hauri, a.a.O.; Gian Andri Töndury in Hans Wälti u.a. Aargau, ein Lesebuch zur Heimatkunde (1953), S. 33 ff.

¹⁰⁹) Führer durch die schweiz. Wasser- u. Energiewirtschaft I (1949), S. 353 ff.; K. Geiser, J. J. Abbühl u. F. Bühlmann, Einf. u. Komm. zum Bundesgesetz über die Nutzbarmachung der Wasserkräfte (1921).

¹¹⁰) Art. 913 Schw. Zivilgesetzbuch; M. Huber, Die Wasserrechte nach dem Entwurf des schw. Zivilg., in: Zürcher Beiträge z. Rechtswiss. XII (1906), S. 131 ff.

¹¹¹) P. Liver, Die eehaftigen Wasserrechte in der Schweiz, in: Festschrift Paul Gieseke (1958), S. 225 ff.

¹¹²) Gesetz über die Nutzung u.d. Schutz der öff. Gewässer (im Aargau) 1955.

über das öffentliche Grundwasser" is ingevoerd)¹¹³⁾, doch in het algemeen zijn de uitgangspunten en doelstellingen sedert 1856 merkwaardig constant gebleven. Dit is opmerkelijk, omdat de feiten zo geheel anders zijn geworden. De allesoverheersende economische betekenis van de winning van elektrische energie uit waterkracht overschaduwde thans het waterrecht van de ene kant (art. 24 bis der Bundesverfassung en de Bondswet van 1906 hebben hierop betrekking), en de zuivering van afvalwater is van de andere kant plotseling zeer dringend geworden. Het eerste belang, dat der energiewinning, laat een belangrijke uitvoerende taak aan het kanton over¹¹⁴⁾ (het aanvankelijke voorstel, de waterkracht tot Bonds-hoogheidsrecht te verklaren, is verworpen); in zake het tweede belang, de afweer der verontreiniging, diende het kanton aan de gemeenten en partikulieren plichten op te leggen, doch daartegenover ook subsidies toe te zeggen: hier in Aargau 20 tot 50 % der kosten, naar mate van de draagkracht der gemeente, in bijzondere gevallen tot 70 %. Het is de „Einwohnergemeinde", niet de „Bürgergemeinde" (of opvolgster der oude markgenootschappen)¹¹⁵⁾, die in dezen competent is¹¹⁶⁾.

Terwijl de tendens in de toepassing van het oude waterrecht (als wij ons zo mogen uitdrukken) niet ten gunste van de oude rechtspersonen strekte, heeft men voor de behartiging der nieuwe belangen ook nieuwe doelcorporaties gevormd. Voor de energiewinning uiteraard in de vormen van het privaatrecht (Aktiengesellschaft), óók de zodanige uitsluitend of overwegend door openbare lichamen gevormd¹¹⁷⁾; voor de afvalwaterzuivering „Zweckverbände" van openbare lichamen, in het geval van de Hallwilersee b.v. gevormd door het kanton als eigenaar en beheerder van het meer met de zes randgemeenten¹¹⁸⁾. Zo ziet men de functionele afsplitsing van de overheidstaak, in de grijze middeleeuwen als het Seerecht der Heren van Hallwil gevormd, onder het nieuwe recht voorbedachtelijk afgeschafte (afgekocht), thans in andere vorm en met andere inhoud herleven, omdat de natuurlijke om-

¹¹³⁾ P. Liver, Oeffentliches Grundwasserrecht und privates Quellenrecht, Zeitschr. des bernischen Juristenvereins 89 (1954), S. 1 ff.

¹¹⁴⁾ Härry a.a.O. S. 12-13; Führer, als aangehaald, I S. 261 ff., II S. 117-124 (artikel van R. Liver).

¹¹⁵⁾ Vgl. H. Nawiasky e.a., Die Gemeindeautonomie (1946), S. 45 en elders.

¹¹⁶⁾ Aargauische Gerichts- und Verwaltungsentschiede 1949 S. 290, 1950 S. 360.

¹¹⁷⁾ Führer, als aangehaald; 150 Jahre Kanton Aargau im Lichte der Zahlen 1803-1953 (1953), S. 423-433.

¹¹⁸⁾ F. Baldinger, Das Hallwilersee-Projekt als Beispiel einer grosszügigen Seesanieering (stencil v.d. Fortbildungskurs der EAAG Wasser und Abwasser, 1956).

standigheden en de maatschappelijke behoeften ook thans (weder) hiertoe leiden. Men zou zich haast afvragen of de overgang ook iets direkter had kunnen zijn.

In het kanton Wallis bestaan de oude bevoeiingsgemeenschappen nog wel en zelfs zijn er nieuwe gevormd ¹¹⁹⁾, doch dit bestaan schijnt niet zeer levendig. De wet van 1886 op de gemeentebelangen en de openbare werken regelt de heffing van lasten voor waterstaatsbelangen en eist dus de tussenkomst der gemeentebesturen in dezen (tenzij op de basis der zuivere vrijwilligheid wordt gehandeld); ook de kantonale wet van 1932 op de „Wasserläufe” kent alleen de staat (het kanton), de gemeenten en partikulieren, geen waterschappen. De toelichting der wet van 1929 op de bevoeiingen ¹²⁰⁾ (die leert, dat op de berghellingen 12000 ha en in de vlakte 7000 ha bevoeid worden ¹²¹⁾) doet zien, dat de verkregen rechten der „consortages” wel gehandhaafd worden, doch thans afhankelijk zijn van Bonds- en kantonale subsidies: subsidies, die slechts worden toegekend aan gemeenten of aan behoorlijk geconstitueerde doelcorporaties (syndicats). De statuten van het waterschap van Ceintaneire onder Vérossaz ¹²²⁾ zijn door de kantonale regering goedgekeurd op grond der kantonale inpassingswet van het Zivil-Gesetzbuch; in het geval van Sembrancher is het reglement der consortage ook door het kanton bekrachtigd, terwijl een gemeentelijke verordening de bindende regelingen en de strafbepalingen bevat ¹²³⁾ – men krijgt de indruk, dat het de oudere doelcorporaties, bestaande uit de inwonende, landgebruikende deelhebbers, aan formele hedendaagse erkenning ontbreekt en het is dan ook geen wonder, dat de juiste aard dier gemeenschappen voorwerp van geschil en van onderzoek kan zijn ¹²⁴⁾. Uit het reglement van Sembrancher blijkt het, en te Visperterminen ondervonden wij, dat het de gemeente is ¹²⁵⁾ die de hoofdtoeleidingswerken doet

¹¹⁹⁾ De Société du bisse et syphon de Montorge dateert van 1895; Rapport à l'occasion du cinquantenaire, 1945.

¹²⁰⁾ Message concernant la loi sur l'amélioration des moyens d'irrigation dans le canton du Valais, 1929.

¹²¹⁾ Men vindt bij enig toekijken de irrigatiekanalen zeer duidelijk op de Carte scolaire du canton du Valais 1 : 250.000; ook uiteraard op de grote topografische kaarten.

¹²²⁾ Statuts du consortage de Ceintaneire à Vérossaz, 1929.

¹²³⁾ Commune de Sembrancher, Reglement sur l'irrigation, 1947.

¹²⁴⁾ R. Metry, Das Bewässerungsrecht des Kantons Wallis, diss. Bern 1912; E. Bruttin, Essai sur le statut juridique des consortages d'alpages valaisans, (diss. Lausanne), Sion 1931; O. de Chastonay, Rapport présenté le 26 mai 1928 au Tribunal cantonal sur la nature juridique des consortages des Bisses au point de vue du droit public (inédit).

¹²⁵⁾ Ook hier moet men denken aan de Einwohnergemeinde, niet aan de Bürgergemeinde; het gedrukte Règlement-type pour les Bourgeoisies (1908) veronderstelt niet, dat er lasten te betalen zullen zijn, alleen inkomsten (batige saldi) te verdelen.

maken en onderhouden; de onderverdeling geschiedt dan door de onderscheiden gemeenschapjes, doch naar buiten treedt het gewone gemeentebestuur op; en hierdoor worden het bestaan en de aard der doelcorporaties wel zeer in de schaduw gesteld.

Het kost in het geval Wallis blijkbaar moeite, aan de toch wel vanouds bestaande doelcorporaties een passende plaats in het openbare bestuur en in het rechtsleven te verzekeren. En ook is het duidelijk, dat hieraan dus niet veel behoefte bestaat. Niet dat men erop uit zou zijn, die oude instellingen af te schaffen; integendeel, ze worden wel erkend waar er aanleiding voor is, doch de rechtsvorm, in het vage gelaten, steunt moeizaam op het burgerlijke recht; het primaat der grote en krachtige burgerlijke gemeenten, de gemeenschapsvorm waarin dit land immers vanouds bewust heeft willen leven, is als vanzelf gegeven; de behoefte aan aparte doelcorporaties wordt niet gevoeld, waar een duidelijk sociaal en economisch substraat ervoor ontbreekt. De „verdelingsgemeenschappen” zijn niet steeds rechtspersonen, niet alle publiekrechtelijk erkend; zij blijken niet zelden het karakter ener informele vereniging te hebben, die geen verbindende regelingen kan treffen, terwijl de verdelingsregels in geval van betwisting langs de weg van het civiele burendrecht zouden moeten worden gehandhaafd.

Anders dan het waterrijke Aargau kent Wallis slechts één Staatskantonaal water, te weten de Rhône (der Rotten), die geheel gekanaliseerd is, behoudens het gedeelte tussen Leuk en Siders. We weten niet welk beeld indrukwekkender is; dat van de intensief gecultiveerde, ten aanzien van het water tot-en-met beheerste, dalgedeelten boven en beneden het genoemde vak, ofwel de wilde en woeste natuur daartussenin; de gewaarwordingen zijn zo tegengesteld, de appreciaties vereisen zo zeer verschillende maatstaven dat men aan een beoordelende vergelijking niet toekomt.

Binnen zijn gebied heeft de bondsstaat Zwitserland de soevereine bevoegdheden der kantons, de belangen van de bond, de verkregen rechten en de belangen van de lagere rechtsgemeenschappen en de partikulieren kunnen verenigen met de eisen van de nieuwe tijd: intensief beheer van de watervoorraad, waterverkeer, energiewinning, bescherming der waterhoedanigheid, landschapsbescherming — en dit alles door doelmatige wetgevingen, verenigd met de burgerzin op de onderscheiden niveaus waardoor Zwitserland zo uitmunt. Internationaal liggen de verhoudingen uiteraard moeilijker; terwijl over een algemeen aanvaardbaar internationaal waterrecht druk gesproken wordt ¹²⁶⁾, terwijl elk land, ook Zwit-

¹²⁶⁾ Het zou niet veel zin hebben, hier slechts aan te halen die vind- plaatsen, die de op internationaal recht ingestelde jurist toch wel kan vinden.

serland, overeenkomsten op dit gebied met zijn burens zoekt af te sluiten, zoekt de praktijk reeds informele verbindingen om door „kortsluiting” tot aanvaardbare oplossingen te geraken. Aldus b.v. ten aanzien van de Rijn, waar de Kamers van Koophandel onderling reeds over een internationaal Rijn-schap spreken; aldus ook b.v. nopens de Bodensee, een internationaal water van stijgende betekenis ¹²⁷⁾; en is het niet de Compagnie Nationale du Rhône, die van Franse kant aansluiting zoekt met Zwitserland o.a. om de aansluiting met het Rijn-stroomgebied, vroeger al door het kanton Vaud langs Enteroches ontworpen ¹²⁸⁾, thans tot stand brengen?

In dit alles, hoe belangwekkend het is, onderscheidt Zwitserland zich niet van andere landen. Wel aan Zwitserland eigen is het verschijnsel, dat de controle der Bonds-regering ten aanzien der internationale betrekkingen op watergebied niet geheel volledig kan zijn, immers doorkruist kan worden door een referendum, een Volksbegehren. Wij hebben het gezien in het geval van de Rijn-stuw te Rheinau, waaromtrent de Zwitserse regering zich reeds met het land Baden-Württemberg had verbonden; hier is het voorstel afgestemd en de bouw is conform de regeling doorgedaan. Een ander geval op de Italiaanse grens was het geval van de Spöl, waarbij een stuwmeer zijn invloed in het Nationalpark zou doen gelden ¹²⁹⁾. In beide gevallen was het dus de natuurbescherming, die de mensen in beweging bracht. Lastig voor de regering, misschien; toch ook een groot goed als waarborg dat het bestuur steeds in overeenstemming met de uitgedrukte volkswil zal handelen. Op kantonaal en gemeentelijk niveau hebben deze referendums uiteraard ook hun betekenis; de grootte dezer betekenis vast te stellen is, zonder een opzettelijk onderzoek, niet goed mogelijk, het enkele feit van haar bestaan mag voldoende zijn.

We hebben dus de beheersing der wateren, ten opzichte van hun belang voor de samenleving en van hun economisch nut, van de vroege tijd af aangetroffen bij de gewone gezagsorganen en inzonderheid bij de vorsten, mettertijd onder bewuste aanwending der regelen van het Corpus juris civilis. Tegenover hen vindt men „verkregen rechten” bij partikulieren, als hoedanige partikulieren bij in de (noodzakelijkerwijze fragmentarische en eenzijdige) bronnen speciaal grootgrondbezitters, grondheren, aantreffen.

¹²⁷⁾ We vonden toevallig een bericht over de samenwerking der Kreise rondom het meer in een dagblad, Südkurier 9 aug. 1958; dan het artikel van H. A., „Wem gehört der Bodensee?” in Bodensee-Hefte aug. 1958; Unser Wasser (Mitt. Ver. Deutscher Gewässerschutz) 1958, nr. 3/4.

¹²⁸⁾ Vgl. Gilbert Tournier, Rhône, dieu conquis (1952), p. 158, 331 sq.

¹²⁹⁾ R. Liver, Zur Wasserrechtsinitiative, Wasser- und Energiewirtschaft 1956 nr. 2.

Rechten van gemeenschappen daarentegen vonden wij aanvankelijk niet, maar wél een vorming van gewoonterecht in het optreden van collectiviteiten van horigen. De autochtone autonomie van de vrije Germaanse mark is (ook hier) niet aan te wijzen.

Het beeld verandert sterk na de verandering der samenleving in de volle middeleeuwen. Naast de steden vormen zich communen ook ten plattelande, soms door de heren zelve erkend en bevorderd, soms in strijd tegen hen. Dat in de kantons die de kern van het Zwitserse eedgenootschap vormden de landgemeenten al zo vroeg ook de attributen van de landsheerlijkheid tot zich trokken, openbaart zich met name in het waterrecht.

Van autonome gemeenschappen ten dienste der waterbeheersing is in Zwitserland niet veel sprake geweest; voornamelijk in Wallis ten dienste der bevoeiingen, werken en gemeenschappen die niet tot de oude tijd, doch tot de latere middeleeuwen zijn terug te brengen, terwijl bovendien die gemeenschapjes geen onafhankelijkheid ten opzichte van de landgemeenten hebben bereikt of nagestreefd.

Met andere landen deelt Zwitserland in het verschijnsel, dat de waterbeheersing door het landsheerlijke gezag mettertijd een meer absolutistisch karakter ging aannemen en dat er minder van rechten dan van gunsten, van vergunningen, sprake was. De overgang was hier meer geleidelijk en is niet zo duidelijk aanwijsbaar als in Beieren, waaruit wij de desbetreffende stukken der 18e eeuw konden aanhalen. De sterkere druk van het overheidsgezag ging nu echter wel gepaard met een betere uitoefening van de overheidstaak te dezen, gesteund door verrijkte technische inzichten.

Na de vernieuwing van zijn staatsleven heeft Zwitserland een nieuwe weg ook hier gevonden. De bevoegdheden van de Bond zijn uiterst beperkt gebleven; alleen de internationale zaken en de energiewinning (in hoofdlijnen) horen hiertoe, overigens heeft men ook burgerrechtelijk de bevoegdheden der kantons uitdrukkelijk erkend. Hoe uitnemend een kanton als Aargau voor zichzelf heeft kunnen zorgen, mochten wij doen blijken. Zijn de oude gemeenschappen als die van Wallis in verzwakte vorm blijven bestaan, nieuwe organisaties hebben de thans gevorderde taken, inzake energiewinning en zuivering van afvalwater, op zich kunnen nemen. De indruk bestaat, dat een harmonisch evenwicht tussen algemene en partikuliere belangen en tussen de onderscheiden instanties bereikt is zonder een overmaat van technische of van bestuursapparatuur.

